

Kerekes Erzsébet

NYELV ÉS JÁTÉK GADAMER ÉS A KÉSEI WITTGENSTEIN FILOZÓFIÁJÁBAN

Bevezetés

Azt a megállapítást, hogy a kései Wittgenstein és Hans-Georg Gadamer elképzelései közel állnak egymáshoz, már maga Gadamer is megfogalmazta.¹

E tanulmány célja e két kiemelkedő filozófus nyelvfelfogásának felvázolása, összehasonlítása.

Mindkét szerző esetében a nyelv és a megértés problémája áll a középpontban. Mindketten küzdenek azon felfogás ellen, mely szerint a nyelv maradéktalanul tárgyvá tehető, tehát a jelelméletek ellen. Ezek arra a gondolatra építenek, hogy a nyelv csupán a gondolkodás eszköze és a szavak pusztán a gondolatok megjelenítésére valók, mely gondolatok önmagukban létezhetnek.

Heideggerhez hasonlóan a kései Wittgenstein és Gadamer a nyelv logikai ideálját bírálják. Mindkettőjük pozitív válaszában pedig fontos szerepet tölt be a *játék* fogalma. A nyelvjáték (Sprachspiel) wittgensteini fogalma sok hasonlóságot mutat Gadamernek a művészet játéka, valamint a nyelv játéka (beszélgetés/Gespräch) felé való orientálódásával.²

Már a bevezetőben szót kell ejtenünk arról, hogy – nagyon hasonló nyelvfelfogásuk ellenére – Wittgensteinnél és Gadamer-nál mégis két eltérő célt különböztethetünk meg. Wittgenstein a nyelvjátékok megvilágítása révén a filozófiai problémák tökéletes eltűnését szeretné elérni³, ezért azokat álproblémáknak mutatja be, melyek okai a hamis átvitelek egyik nyelvjátékból a másikba. Ezeket a nyelvi üres járatokat igyekszik kiküszöbölni.

Gadamer viszont a problémákat a maguk nehézségében próbálja feldolgozni, a platóni dialektikát követve, tehát nem akar valamiféle zavart kiiktatni. A titkokat nem banalizálja, hanem igyekszik titokjellegüket megvilágítani. Számára a nyelv talaja nem csupán a filozófiai értelmetlenség redukciójának területe, hanem maga is egy mindenkori értelem-egész, melyet újból és újból végig kell gondolnunk.⁴

Szent Ágoston nyelvel kapcsolatos gondolatai ugyanakkor mindkét filozófus számára kiindulópontot jelentettek.⁵ Azonban Gadamer más ágostoni szöveghez nyúl vissza, mint Wittgenstein, és különböző

¹ Például *Fenomenológia és dialektika között* című írásában: „... elképzeléseim közel állnak a kései Wittgenstein játékfogalmához.” (In: Vulgo. 2000/3-4-5. 6. o.)

² „... kézenfekvő, hogy világtapasztalatunk nyelviségét a játék modellje alapján gondoljuk el.” (Gadamer: *Fenomenológia és dialektika között*. In: Vulgo. 2000/3. 6. o.)

³ Lásd a *Filozófiai vizsgálódások* – a továbbiakban FV-133.§-át./

⁴ Lásd Gadamer: *A fenomenológia mozgalma* című tanulmányát. In: Athenaeum. 1993/1./

⁵ Jelen tanulmányban nincs módunk részletesen kitérni az ágostoni nyelvfelfogás bemutatására. Azt viszont ki kell hangsúlyoznunk, hogy Ágoston különböző műveiben a nyelvnek más-más aspektusát próbálja megvilágítani. Ezért a hatástörténet (legalább) két különböző értelmezését erősíti meg: egyrészt a jelelmélet egyik atyjaként tartják számon (Lásd pl. *A keresztény tanításról* című művét, melyben kifejti, hogy a szavak jelek). Ezt az oldalát bírálja a kései Wittgenstein. Másrészt a hermeneutika egyik atyjaként ismeri az utókor (lásd pl. *A szentháromságról* című művét, melyben szó és dolog belső egysége kerül előtérbe), ez az oldala inspirálja Gadamert.

Ágoston az első filozófus, aki a nyelv elsajátítására vonatkozó megfigyeléseit a nyelv lényegének megvilágítására használja. A *Vallomások I/VIII.* szakaszában a gyermek Ágoston nyelvtanulására emlékezik. Itt amellet látszik érvelni, hogy a gyermek a nyelvet a dolgok neveinek megtanulásával sajátítja el, s ebben a rámutatás (előzetes gesztus nyelv) van segítségére. A pusztán rámutatással való szójelentés megadását, magyarázását viszont már maga Ágoston is bírálja egy másik művében: *De Magistroban*. Ez írásában a nyelvről egy bonyolultabb képet állít előnk, hisz megvilágítja a rámutatás paradoxonát. Ezzel megelőlegezi Wittgenstein kritikáját az osztrénv definíció fölött: „Ha valaki azt kérdezné tőlem, mi az, hogy *menni*, és én egy jel nélkül úgy próbálnám megtanítani arra, amit kérdezett, hogy *menni* kezdek, hogyan védekezhetnék az ellen, hogy azt gondolja, éppen annyi a menés,

a viszonyulási módjuk is a választott ágostoni szövegrészekhez. Amíg Wittgenstein bírálja Ágostont eszközszerű nyelvfelfogása miatt (a *Vallomások* Első könyvének VIII. fejezetét idézve), addig Gadamer hermeneutikája számára az ágostoni-keresztény inkarnációtan (a *De Trinitate* mű) ösztönzést jelent.

I. A KÉSEI WITTGENSTEIN NYELVFELFOGÁSA

AZ ÁGOSTONI NYELVKÉP WITTGENSTEINI BÍRÁLATA

A *Filozófiai vizsgálódások* egy Ágoston-idézettel kezdődik (Vallomások I/VIII-ból). Wittgenstein ezt a szövegrészt először a *Nagy gépirat*-ban használta, a *Barna könyv* megírásától pedig azon érvelésének kiindulópontjaként tarthatjuk számon, melyet a *Filozófiai vizsgálódások*-ban dolgoz ki. Fontos, hogy Wittgenstein Ágoston önéletrajzi írásából választott egy passzust, nem pedig nyelvről szóló reflexióiból. (Megjegyzem, hogy Gadamer sem úgynevezett nyelvfizológiai ágostoni műből inspirálódik, hanem a *Szentháromságról* című teológiai munkából.) Az ágostoni felfogást Wittgenstein nem mint kibontott nyelvelméletet bírálja, hanem mint egy előteoretikus paradigmát kezeli, mely kritikusi figyelmet igényel, ugyanis több filozófiai elmélet alapjául szolgál⁶.

Hans Johann Glock szerint a wittgensteini Ágoston-kép négy pontban foglalható össze:

- 1) a szójelentés referenciális felfogása;
- 2) a mondat leíró felfogása;
- 3) az az elképzelés, hogy az osztrák definíció a nyelv alapját képezi,
- 4) a gondolkodás nyelve a mi nyilvános beszédünk alapját képezi.

Wittgenstein az ágostoni nyelvkép alapvonásait részletes kritikának veti alá. Sajátos stratégiája a *Filozófia vizsgálódások* 1–64. §-ban, hogy fiktív nyelvjátékokat használ a megértés formáinak megalkotására. Ekként veszi szemügyre például az építők nyelvét (2,6–8. §.). Az ágostoni képet pedig

mint amennyit megtettem. Ha ezt gondolja, tévedésben van, mert úgy fogja megítélni, hogy aki messzebb, vagy kevésbé messze megy mint én, az nem is ment.” (Augustinus, *De Magistro*. Bécs, 1961. 39. o. Idézi Kelemen János: *A nyelvfizológia rövid története Platónól Humboldtig*. Áron kiadó, Budapest, 2000. 50. o.)

Csak rámutatással nem lehet azonosítani a rámutatás tárgyát (nem tudjuk, hogy pl. egy adott tárgy színére vagy formájára kell gondolnunk, vagy cselekvés esetén, a fent említett ágostoni nehézségbe ütközünk).

Van egy fontos kivétel, mely cáfolni látszik azt, hogy Ágoston teljesen elkötelezte volna magát a konvencionális tétel mellett, mely a *Szentháromságról* művében található: „igaz szó az igaz tárgyról”. E művében különbséget tesz külső és belső szó között, továbbgondolva a sztoikus hagyományt. Nyelv és gondolkodás viszonyát vizsgáló elemzései inspirálták Gadamert az *Igazság és módszer* című művének megírásakor. A gondolat az, amit belül a szívében mindenki kimond. A belső szót gondolkodással mondjuk ki. A gondolat a beszéd aktusa révén a mondás által létezik. A belső szó a szív szava hangtalan, nem része egyetlen nyelvnek sem, de azért ez sincs híján az érzéki elemnek, hisz belül beszéd és látás egy. A külső szó az érzékeknek szól, mindig valamilyen nyelven hangzik el. „az ismert dolgokból kialakított gondolat az a szó, amelyet szívünkben kimondunk, s ez se nem görög, se nem latin, se nem más nyelvű szó, de amikor beszédben ki akarjuk fejezni ezt, mint ismert dolgot, a megfelelő jelet alkalmazzuk”. Ez az elmélet az isteni Ige teológiai fogalmával áll kapcsolatban, egyben értelmezi is azt. „A mi szavunk is úgy válik hangzássá, mint ahogyan az Ige testté lett.” Az Isten egy szavát az emberek csak különféle képpen hallhatják meg, az Isten szava sok különféle nyelv szavain keresztül árad szét az emberek szívébe és szájába. A szó jelszerű meghatározása tehát itt (a belső beszédre) nem érvényes. A belső szó egyetemes, nyelv-szerű, de nem az egyes nyelvekhez hasonló. A nyelvek különbsége csak fonetikai.

⁶ Sokan szemére vetik Wittgensteinnek, hogy lényegében egy nem létező ellenfelet bírál, mert olyan aspektusok ellen fogalmaz meg gondolatokat, amelyek nem tulajdoníthatók Ágoston nyelvfelfogásának. Ezért sok kutató megkérdőjelezi a wittgensteini kritika jelentőségét, hatékonyságát. Farkas Katalin is emellett hoz fel érveket, kimutatván, hogy sem Ágoston, sem Frege, Russell vagy Carnap nem képviselik a Wittgenstein által bemutatott ágostoni nyelvképet (Farkas Katalin: *A tárgyak megnevezése. Az ágostoni nyelvkép kritikája a Filozófiai vizsgálódásokban*. In: *Világosság*, 2001/2–3.). Ezzel ellentétes az a vélemény, hogy, bár a Wittgenstein által felvázolt ágostoni nyelvkép egy-egy vonását (részletét) valóban nem találhatjuk meg Ágostonnál, Fregénél, Russellnél stb., azért még teljességében megfelel e gondolkodók nyelvfelfogásának (ahogyan egy karikatúráról ráismerhetünk arra, akit ábrázol, mert éppen a lényeges tulajdonságokat nagyjátja föl). Ezt a véleményt osztja Mekis Péter, és e felé hajlom magam is.

úgy kezeli, mint egy primitív elképzelést arról a módról, ahogyan a nyelv működik, vagy mint a mi nyelvünkénél primitívebb nyelv elképzelését. Wittgenstein ellenvetéseit röviden így foglalhatjuk össze:

- a) Úgynevezett szünkategorematikus kifejezéseket ad meg (névelők, mutatónévmás, kötőszavak), melyek csak egy kontextusban értelmesek.
- b) Az ágostoni állítás, mely minden szó megnevező jellegét hangsúlyozza, csak a tulajdonnevek, mennyiségterminusok és osztálynevek esetében támasztható alá. Figyelmén kívül hagyja az igéket, melléknéveket, határozó-, kötő- és előszókat, mutató- és indulatszavakat (27. §.).
- c) A főnévi kifejezések esetében is különbséget kell tennünk a jelentés és aközött, amit a szó képvisel. „Ha N. M. meghal, úgy azt mondjuk, hogy a név hordozója halt meg, s nem azt, hogy a név jelentése.” (40. §.)
- d) Különbséget kell tennünk egy mondat (Platón Szókratész tanítványa volt és Arisztotelész tanítója) és egy puszta névlista között (Szókratész, Platón, Arisztotelész). Csak egy mondat mond valamit, ezzel egy folyamatot jelentve a nyelvjátékban (49. §, 22. §.)
- e) Az ágostoni kép ellentétben áll a nyelvjátékok sokféleségével. A leírás kiegészíthető kérdésekkel, parancsokkal, viccmeséléssel, köszönéssel, üdvözléssel, átokkal, imával, kérésekkel, fordítással (23. §.). A leírás nem a legkisebb közös nevezője a különböző nyelvi cselekvéseknek.

Wittgenstein bírálja⁷ azt a vonatkozás-koncepciót (referencia-koncepciót) is, mely a pszichológiai és platonikus referenciális jelentéseméletek mögött húzódik meg. Ezek az elméletek a jelentést mint nemmateriális entitást posztulálják.⁸

A kései Wittgenstein alternatívája: a szó jelentése többnyire használatában áll. Egyes kifejezések esetében úgy magyarázunk, hogy rámutatunk a szó hordozójára. (43. §.)

Világosság
2002/4–5–6–7

Kerekes Erzsébet:
Nyelv és játék
Gadamer és
a kései Wittgenstein
filozófiájában

2. WITTGENSTEIN NYELVJÁTÉKFOGALMA

1930-tól Wittgenstein axiomatikus rendszerét kiegészíti a *nyelvjáték-koncepció*. Ez az analógia a formalistáktól származik, ők az aritmetikát mint játékot kezelik, melyet a matematikai szimbólumokkal kell játszani.⁹ A játék-analógia a kalkulus (analógia)t fokozatosan váltja fel, a logikai tér helyét a nyelvjátékok mozgásteret veszi át. Wittgenstein a nyelvjáték fogalom segítségével ráirányítja a figyelmet a beszéd és játék közötti hasonlóságra, pontosan úgy, ahogy a kalkulusanalógia megvilágítja a nyelvnek és a formális rendszernek a hasonlóságát. A kiindulópont mindkét analógia esetében az, hogy a nyelv szabályok által vezérelt tevékenység:

- a) A nyelvnek, amint egy játéknak is, konstitutív szabályai vannak, mégpedig a nyelvtani szabályok.¹⁰ Ezek azt határozzák meg, hogy mi helyes és értelmes (ezzel definiálják a játékot, a nyelvet).
- b) Egy szó jelentése (nem nyelven kívüli tárgy, reláció vagy fogalom, amelyet a szó képvisel, hanem) a funkciója által meghatározott. A jelentés egy adott nyelvi szituációban meghatározott funkció. Tehát a szabályoktól függ. Úgy tanuljuk a szavakat, hogy megtanuljuk, mire alkalmazhatjuk. Akárcsak a sakkjáték esetében: a sakkfigurákat nem tárgyakkal kötjük össze, hanem megtanuljuk, hogyan mozoghatnak.¹¹

⁷ A bírálat kifejtése megtörtént a konferencián, és mivel erre most nincs lehetőségem, egy részletesebb tanulmányomban vissza fogok térni az innen kimaradó elemzéshez.

⁸ Wittgenstein az oszteniói mindkét változata ellen küzd: nem csupán a fizikai (külső), hanem a belső oszteniói ellen is. Ez utóbbira építik a nyelv egész építményét a privát nyelv hívei. Wittgenstein szerint viszont a privát nyelv esetében nem beszélhetünk szabály(ok)ról, sem tudásról, mert nincs publikus kritérium, amihez a szóhasználatnak igazodnia kellene.

⁹ Wittgenstein rámutat arra, hogy az aritmetika éppoly kevésbé a tinta jelétől „cselekszik”, mint a sakkjáték a fahúraktól. És azt sem mondhatjuk, hogy a számjegyek vagy sakkfigurák valamiért állnak, valamit képviselnek.

¹⁰ Wittgenstein számára a nyelv fenomenológiai vizsgálata a nyelvtan vizsgálatát jelenti.

¹¹ „Ha valamilyen nyelven gondolkodom, úgy a nyelvi kifejezések mellett nem lebegnek még jelentések is előttem, hanem a nyelv maga a gondolkodás hordozója.” (F. V. 329. §)

c) Egy mondat nem más, mint egy folyamat vagy mozdulat a nyelv játékában, az értelme (Sinn) pedig a kibontakozó nyelvi tevékenységben betöltött funkciója (23. §.). A mindenkori szituációtól függ, hogy melyik folyamat lehetséges. Minden szituációban meghatározott válaszok értelmeseek, mialatt mások kizáródnak.

Wittgenstein kedvenc példái a sakk mellett a körjátékok és a tánc (is). A *Spiel* (játék) eredeti jelentése a tánc, az állandóan ismétlődő ide-oda mozgás.¹² Wittgenstein a nyelvjátékokhoz fordulással a figyelmet a szimbolizmusról az emberi praxisra irányítja. A wittgensteini nyelvjáték-fogalom definiálhatatlan, ő maga sem határozza meg sehol végérvényesen, csupán példákkal írja le, hiszen a nyelvjáték 'lényegének' definiálása a wittgensteini *családi hasonlóság elvnek* mondana ellen. Nem lehet megadni pontos definíciót, közös lényegyet, de nem is szükséges a használathoz.

A nyelvjáték kifejezést Wittgenstein négy különböző funkcióban használja: Glock szerint: a tanulás gyakorlata; fiktív nyelvjátékok; nyelvi cselekvések; s végül a nyelv mint játék mind e fogalom körébe esnek.¹³ Ezek közül érdekes szerepet töltenek be a fiktív nyelvjátékok, e hipotetikus, primitív módon kifundált nyelvi tevékenységek, melyeket Wittgenstein összehasonlító tárgyként használ fel. A tiszta és egyszerű nyelvjátékok kell, hogy fényt derítsenek a mi bonyolult nyelvjátékunkra, valószínűleg az erős kontraszt által. E fiktív nyelvjátékok használatát legalább kétféleképpen értelmezhetjük:

- 1) A mi bonyolult beszédünk primitív nyelvjátékokból épül fel. Ez a feltevés uralja a *Barna könyvet*, de a *Filozófiai vizsgálódásokban* háttérbe kerül.
- 2) A fiktív nyelvjáték része egy argumentumnak, mely *reductio ad absurdum* módján használatik.

Az ágostoni nyelvképnek kell, hogy megfeleljenek ezek a kis példák (2. §.)

A nyelvtanulás gyakorlásával kapcsolatosan a nyelvjáték úgy jelenik meg, mint egy értelemrendszer, amellyel a gyerek saját anyanyelvét tanulja. A mondatoknak nincs leíró funkciójuk, a szavak nem leírják a fájdalmat, a traumát, stb., hanem helyettesítik, egybefonódnak vele. Ez a wittgensteini nézet rokon Gadamer felfogásával, aki szintén küzd a jeleméletek ellen. Gadamer szerint az udvariasság gesztusok, szavak nem jelei az udvariasságnak, hanem magát az udvariasságot jelentik.

A mi nyelvi tevékenységeink összefonódnak, és egyben beleágyazódnak a nem nyelvi tevékenységeinkbe. Nyelvjátékunk az életformánkba ágyazódott. Ezen praxissal való összekapcsolódás miatt csak az élet folyamában van jelentésük a szavaknak.¹⁴ Glock hívja fel figyelmünket arra, hogy Wittgenstein a nyelvjáték fogalmát sohasem azonosította az életformával, csupán annak részeként vizsgálja. Mégis, Wittgenstein kiterjeszti fogalmát különböző területekre: a tudományok, a vallás, stb. nyelvjátékáról is beszél. A *Filozófiai vizsgálódások* 7. §.-ában ezt írja a nyelvjátékról: „Az egészet is – a nyelvet és azokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelv összefonódik – nyelvjátéknak fogom nevezni.” A játékmodellt később más filozófusok is felhasználják. Dummett egy mondat verifikációját hasonlítja össze egy sakkjátszma nyeresévével, Hintikka a bűjőcska játékot használja a kvantorszemantika megfogalmazásához.¹⁵

3. A SZABÁLY WITTGENSTEINI KONCEPCIÓJA¹⁶

A nyelvjáték szabálykövetés. A szabály a kései Wittgensteinnél nem jelent absztrakt formulát/tételt, amely szembeállítható volna a tőle független egyes empirikus esetekkel. A szabályok az egyedi esetekben jelennek meg, szabály és alkalmazás összefonódik. Tehát itt már nem a logika mindent

¹² Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*, 1984. Gondolat, Budapest, 89. o.

¹³ Hans Johann Glock: *Wittgenstein lexikon*, 2000. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt

¹⁴ Az olyan játékok, mint a Scrabble Wittgenstein számára nem számítanak nyelvjátéknak, hisz a szavaknak először mondatösszefüggésben van jelentésük.

¹⁵ Gadamer játékfogalmára, mely Wittgensteinével rokonítható, a későbbiekben térünk rá.

¹⁶ Közel áll Gadamer alkalmazás-felfogásához.

uraló törvényeiről van szó, melyek a korai Wittgensteinnél kijelölték az összes számbajöhető szabály lehetőségterét. A kései Wittgensteinnél a logika már nem őrködhet a nyelvi mozgások felett, már nem képes a kimondhatóság határait megadni. A szabálykövetésnek a családi hasonlóság-fogalmán alapuló modellje az individuum, empiria, tapasztalat versus szabály, fogalom dichotómiát szünteti meg. Ezért érezzük Wittgenstein szabályfogalmát oly közelinek Gadamer alkalmazásfogalmához.

A *hozzáértés* (appreciation) fogalma¹⁷ szintén kapcsolódik a kései Wittgenstein szabályfogalmához. A hozzáértés jártasság a kultúra bizonyos területén, és értő megítélést jelent (zenemű, öltöny, stb. megítélését). Mekis Péter így ír az *appreciation*ról:

„A jártasság ugyanis többet jelent az adott terület (...) szabályainak pontos ismereténél és mechanikus alkalmazásánál. A szakértelem, a műértés feltételezi a szabályok folyamatos – tudatos vagy öntudatlan – újraértelmezését, az értelmezés elválaszthatatlan a szabálykövetés gyakorlatától. Az értő ítélet kölcsönhatásban áll a szabállyal, amelyet alkalmaz.”¹⁸

Gadamer is összekapcsolja főművében az alkalmazást az értelmezéssel és a megértéssel; tehát mindkét filozófus szerint a konkrét alkalmazások érintik, alakítják a szabályt, nem pusztán másodlagosak.

A családi hasonlóság wittgensteini elve kimondja, hogy egy-egy fogalom használata esetében sem beszélhetünk egyszerű logikai szubszumációról, nem különíthetünk el egy platonikus lényegét, mely a fogalom jelentése volna (függetlenül a használatától), melyből részesedne, vagy mely alá sorolhatnánk a fogalom összes használatát. Wittgenstein szerint a fogalom különböző használatai úgy viszonyulnak egymáshoz, mint egy család tagjai: a közelebbi rokonok külön-külön hasonlítanak egymásra, de ez „a hasonlósági reláció nem tranzitív” (Mekis Péter). Nincs tehát egyetlen, a teljes családra érvényes *differentia specifica*, melynek elméleti ismeretében be tudnánk sorolni a rokonokat egy családba (logikai szubszumációt végezve). A teljes család megismerését csak mintegy belülről tudnánk elvégezni, köztük élve, megismerve fizikai vonásaikat, temperamentumukat közelebből, szokásaikat is, egész gyakorlati életvitelüket, életformájukat. Ugyanígy nyelvhasználatunk, fogalmaink és a szabályok követése a gyakorlati életvitelhez kötődnek, életformába ágyazódnak bele.

II. GADAMER NYELVFELFOGÁSA

1. A JÁTÉK FOGALMA GADAMERNÉL

Gadamer a játék fenomenológiai leírását az *Igazság és módszer* első részének II. fejezetében végzi el. A játék fogalma Gadamernél esztétikai gyökerű, a játék a műalkotás létmódjaként kerül előtérbe. Gadamer meghaladja azt a dichotómiát, azt az ontológiai ellentétet, amely a kanti-schilleri esztétikában jelen van: a valóság (igazi lét) versus művészet játék (esztétikai lét) dichotómiát. Ez utóbbi dimenzió a valótlan, utánpótlás, látszat, álom, játék dimenziója, amelyből az esztétika szubjektivizálásával kiszorult az igazság és a megismerés. Gadamer destruálja, fellazítja, visszanyeri a játék fogalmát. Számára a játék, mint valóság, mint komoly dolog jelenik meg, a valóság pedig játékszerű.¹⁹ Ez a főgondolata rokonítható Wittgenstein játékelképzelésével.

¹⁷ Lásd Ludwig Wittgenstein: *Előadások az esztétikáról*. Latin Betűk, Debrecen, 1998. 16–20. o.

¹⁸ In: i. m. Mekis Péter: *Utószó*. 77. o.

¹⁹ „... a valóság maga is olyan, mint valami színjáték. (...) A játék léte mindig valóra válás, tiszta teljesülés, energiája, melynek telosza önmagában van” (Gadamer: *Igazság és módszer*, 95.o.) „Amennyiben a játék képződmény, úgy szólván önmagában találta meg saját mértékét, s nem méri magát semmihez, ami rajta kívül van. (...) egy magasabb igazság szól hozzánk belőle.” (Uo. 94.o.)

Gadamer rámutat arra, hogy a játékos-játék viszony nem írható le a szubjektum-objektum ismeretelméleti sémával, mert a játék nem a játékosról teljesen eltávolítható, elszigetelhető, vele szembeállítható pusztá tárgy. A játékos nem egy olyan szubjektum, mely távolról uralhatja, objektíven vizsgálja a tárgyat, miközben változatlanul azonos marad önmagával. Inkább arról van szó, hogy a játéknak elsőbbsége van a játékos tudatával szemben.²⁰ A játékos belevonódik, feloldódik a játékban, részesedik belőle, s ezáltal *megváltozik*. Gadamer célja megszabadítani a fogalmat szubjektív jellegétől, hiszen a játék a játékosok révén csupán megmutatkozik. A játék lejátszódás, a mozgás végrehajtása, mint olyan. A játék szubjektuma a játék. A játékos a játékot maga fölött álló *valóságként* tapasztalja. Így tapasztaljuk Gadamer szerint a művészetet, a történelmet, a tradíciót és a nyelvet is. A nyelv esemény, történés, amelybe eleve benne állunk, soha nem léphetünk teljesen ki belőle/főléje, nem tehetjük pusztá tárggyá, nem uralhatjuk, ahogyan a *linguistic turn* nyomán képzelték el. Ez a gondolat közös Gadamer és a kései Wittgenstein filozófiájában.

A gadameri hermeneutika perspektívájában a játék lényegéhez tartozik az ide-oda mozgás (ahogy már Wittgenstein-elemzésünkben utaltunk rá, a Spiel/játék/ eredeti jelentése *tánc*, mely ismétlődve újul meg). Ezért tekinthetjük a beszélgetést a nyelv játékának. A beszélgetés a szavak, gondolatok ide-oda mozgása. A beszélgetésnek kérdés-válasz struktúrája van, dialogikus. Gadamer megfigyelése szerint, ahhoz hogy játszani tudjunk, ott kell lenni még valaki vagy valami másnak (személy, tárgy vagy feladat, amit magunknak tűzünk ki). Ez a más szabadon mozoghat egy bizonyos kereten belül.

Egy játék lényegét Gadamer szerint azok a szabályok alkotják, melyek előírják a játéktér kitöltését, tehát belülről határolják. Az *Igazság és módszer* 93. oldalán Gadamer a játék zártságáról beszél, melyhez a néző felé való nyitottság is hozzátartozik (ez a játéktér egyik oldala). A játék létmódja az önmegmutatás, ez pedig Gadamer nézetében a természet univerzális létaspektusa.²¹

Az *Igazság és módszer* második kiadásának előszavában Gadamer összekapcsolja a játék és a nyelv általa végzett fenomenológiai elemzését: „A játék vagy a nyelv általam végzett elemzését tisztán fenomenológiai jellegűnek szántam. A játék nem oldódik fel a játékos tudatában, s ezért is több mint szubjektív viselkedés. A nyelv nem oldódik fel a beszélő tudatában, s ezért is több mint szubjektív viselkedés.”²² A játék és a nyelv szubjektumot meghaladó közösségi jellegét a kései Wittgenstein is kihangsúlyozta, ám – amint Neumer Katalin figyelmeztet²³ – nem az individuum eltűnéséről van szó, hanem a szubjektum problémájának a megelőző filozófiai tradíciókhoz képes új megfogalmazásáról. A *szabályok* szerepe válik hangsúlyossá, de amint az előző fejezetben megmutattuk, a szabály nem helyezhető szembe (az általam elemzett két filozófus nézetében) az individuummal, hanem a kettő szorosan összefügg.

2. A KERESZTÉNY-ÁGOSTONI INKARNÁCIÓTAN MÉLTATÁSA GADAMER HERMENEUTIKÁJÁBAN

A nyelvfelejtés történetében – mely Platónnal kezdődik – egyetlen kivétel, Gadamer szerint, a keresztény ágostoni inkarnáció, mely nem eszközszerűen gondolja el a nyelvet. Az *Igazság és módszer* harmadik részében kerül sor a keresztény inkarnáció tan méltatására. Wittgensteinhez hasonlóan,

²⁰ Gadamer, H-G: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Gondolat, Budapest, 1984. 90. o.

²¹ Gadamer: *Igazság és módszer* (a továbbiakban IM). 92. o.

²² Uo: 16. o.

²³ Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. MTA Filozófiai Intézetének kiadása, Budapest, 1991. 103. o.

Gadamer sem nyelvfilozófiai írását idézi Ágostonnak, hanem a *Nyelv és verbum* fejezetben Ágoston *De trinitate* XV. könyvét értelmezi, valamint gyakran idézi Aquinói Tamást.

A keresztény inkarnációtan távol áll attól a görög elgondolástól, mely szerint a lélek egy tőle idegen testbe „száll alá”. A görög inkarnációgondolattal függ össze a platóni eszközszerű nyelvfelfogás, mely szerint az anyagi jel esetleges, és csupán visszautal egy szellemi gondolatra, mely tőle független marad, és ezért legjobb anyagszerű jel nélkül elgondolni. Ágoston másként fogja fel szellem és anyag viszonyát. Számára az inkarnáció nem Isten hanyatlását jelenti, hanem kiteljesülését. Ágoston az inkarnáció tanát a nyelv modelljével próbálja megvilágítani, Gadamer pedig a fordított utat (is) próbálja bejárni. Valójában mindkettő (az inkarnáció és a nyelv) is titok, és nehéz egyiket a másikkal megvilágítani. Gadamer szerint mégis meg kell próbálnunk a nyelv felől közeledve, hiszen számunkra a nyelv csodája mégis közelebbi, mert naponta megéljük. A nyelviség eseményszerűsége és anyagisága először a kereszténységben válik elgondolhatóvá. Ágostonnak mégis görög fogalmakat kell használnia a nem görög gondolat kifejezéséhez: a külső és belső logosz fogalmát (logosz prophorikosz, illetve endiatheosz). A sztoikus nyelvfilozófia szerint²⁴ a belső logosz az emberi faj megkülönböztető jegye, nálunk ugyanis, ellentétben az állatokkal, a külső nyelvet a gondolkodás (belső logosz) előzi meg. A sztoikusok szerint a külső logosz csupán másodlagos. Ágoston a *De Trinitate*-ban újraértelmezi a logosz prophorikoszt, a logosz materialitását bevonja (ha nem is teljesen) a gondolkodásba. Ezen ágostoni gondolatokat elemezve Gadamer néhány fontos következtetést von le:

- a) Nem különíthetjük el a gondolkodás tiszta aktusát a nyelvbeli megtestesülésétől. Nyelv és gondolkodás: egyik a másikat vezérli. A szó külsővé válása nem másodlagos a megismerés folyamatában, hanem egybeolvad vele: „A szó nemcsak azután képeztetik, hogy a megismerés befejeződött (...), hanem a szó magának a megismerésnek a végrehajtása.”²⁵ A belső gondolkodás nem teljesen nyelven kívüli, nyelv előtti, tiszta noetikus tér, hanem maga is olyan, mint egy beszélgetés, nyelvkeresés, azaz nyelv. Ágoston nyomán Gadamer is megjegyzi, hogy a gondolkodás és a nyelv emberi viszonya a Szentháromság isteni viszonyának felel meg.
- b) A megtestesülés folyamatos és történésszerű jellegű.
- c) A nyelv anyagisága nem jelenti azt, hogy az egész gondolkodás tényszerű kijelentések szintjére redukálható. A külső és belső szó feszültségteli különbsége megmarad. A külső szó sohasem meríti ki teljesen a belső jelentését, csak indikálja azt. A belső szó, „a végiggondolt tényállás”, Jean Grondin szerint határfogalom.²⁶ A nyelv elmarad mindig a mögött, ami mondható. De minden gondolkodás részesedik a nyelv képviségéből, tömörségéből. A megértés a kimondott szavak mögötti belső szóra irányul, ám az értelmezés nyelvi jellegű és a mi végességünk miatt tökéletlen.
- d) A szellem belső szava nem reflexív aktus révén képződik.

Az isteni és emberi ige közötti *különbségek* is fontosak. A megtestesült isteni ige tökéletes, megfelel az isteni lényeknek (egylényegűség). Ugyanezt viszont nem mondhatjuk el a mi nyelvi tapasztalatainkról. Grondin idézve így foglalhatjuk össze elemzésünket: „A hermeneutika számára az ágostoni nyelvfelfogás kapcsán két szempont körvonalazódik, amelyek ugyan ellentéteseknek látszanak, de nem lehet egymástól függetlenül elgondolni: először is a gondolkodás és nyelvi megtestesülésnek egylényegűsége (...). Másodsor, a belső és a külső logosz közötti diszkrepancia ugyancsak sok tanulságot hordoz.”²⁷ Tehát minden gondolkodás szükségszerűen nyelvi, de a belső szó nem mondható ki teljesen. Gadamer azzal, hogy Ágoston felé fordul, lényegében a nyelv univerzalitását összekapcsolja a nyelv retoricitásával, újragondolja a retorika fogalmát és előnyben részesíti a logi-

Világosság
2002/4–5–6–7

Kerekes Erzsébet:
Nyelv és játék
Gadamer és
a kései Wittgenstein
filozófiájában

²⁴ Sextus Empiricus: *Adv. Math.* VIII. 275.

²⁵ IM. 296. o.

²⁶ Grondin, Jean: *Útban a retorika felé.* In: *Vulgo* 2000/3. 62. o.

²⁷ Grondin, Jean: *Útban a retorika felé.* In: *Vulgo* 2000/3. 68. o.

kával szemben. A nyelvben sokkal inkább az eleven metaforika uralkodik, semmint a fogalmak fölé és alárendelésének logikai ideálja.²⁸ A logikai szubszumáció elve ellen küzd a kései Wittgenstein is. A nyelvhasználat során Wittgenstein szerint sem a fogalmak logikai fölé- és alárendelése történik, hanem az egyes szituációkban újraértelmeződik a fogalom maga; a kontextualitás gazdagítja a fogalmakat (tehát nem pusztán alárendelésről van szó, hanem alkalmazásról, értelmezésről).²⁹ Gadamer szerint a gondolkodás nem szubszumálás, hanem szó-keresés. A metaforák és képek (tehát a nyelv) utat nyitnak a gondolkodásnak, nem csupán utólagosan rendelődnek hozzá.

3. NYELV ÉS FOGALOMALKOTÁS

Habár Wittgenstein és Gadamer ellentétes módon viszonyul Ágostonhoz, mindketten az instrumentalista jeleméletek, valamint a logikai szubszumáció elve ellen küzdenek. Ide kapcsolható Wittgenstein *appreciation* (hozzáértés), valamint Gadamer *applikáció* (alkalmazás) fogalma. Gadamer az *Igazság és módszer* 282. oldalán ezt írja: „... az instrumentalista jeleméletek, melyek a szót és a fogalmat készen álló vagy elkészítendő számszámoknak tekintik, elhibázzák a hermeneutikai jelenséget. Ez utóbbiban állandó fogalomalkotás megy végbe. A megszokott szavak használata nem a szubszumáció logikai aktusából ered (...) . Ellenkezőleg: a megértés mindig tartalmazza az applikáció mozzanatát, s így a fogalomalkotás állandó továbbfejlesztését végzi.”³⁰ A megértést mindig belsőleg szövi át a fogalmiság, s Gadamer elutasít minden olyan elméletet, amely nem akarja észrevenni a szó és a dolog belső egységét.

Gadamer hermeneutikai perspektívából arra kérdez rá, hogyan érvényesül a gondolkodás és a beszéd egysége (a közlésmódok sokfélesége ellenére) úgy, hogy elvileg minden hagyomány érthető. „Hogyan képes minden nyelv arra, hogy mindazt mondja, amit akar?”³¹ A nyelvek sokféleségének kérdése, mellyel a nyelvtudomány foglalkozik, csak ezek után tehető fel, tehát nem a különbségekre vonatkozó kérdés a legfontosabb.

A szó Gadamer szerint nem csupán jel, hanem valamilyen rejtélyes módon hozzátartozik a 'leképezett' létehez. „A nyelvi szó nem jel, melyért nyúlunk, de nem is olyan jel, amelyet előállítunk, vagy valaki másnak adunk, nem létező dolog, melyet használatba veszünk és a jelentés idealitásával terhelünk meg, hogy ezáltal valami más létezőt tegyünk láthatóvá. Ez az elgondolás mindkét oldalon hamis.”³²

A jelentés idealitása magában a szóban található. A szó mindig már eleve jelentés. Ebből azonban nem következik, hogy a szó a létező minden tapasztalatát megelőzné, hiszen magához a tapasztalathoz tartozik, hogy keresi és megtalálja a szavakat. A szó mégis magához a dologhoz tartozik annyiban, hogy nem jelként rendeljük hozzá utólag.

Gadamer is, akárcsak a kései Wittgenstein logikaellenes, tehát nem ért egyet azzal, hogy a nyelv alárendelt a logikának, vagyis lényegsémákat képez le, a lényegeket rendjét követi. Gadamer a nyelv történésszerűségét hangsúlyozza, a természetes fogalomalkotás folyamatosságát, és azt, hogy a szóalkotás akcideneciák és relációk alapján történik (nem szubsztanciák leképezése). Eb-

²⁸ IM 301. o.

²⁹ A fogalomalkotással kapcsolatos gadameri és wittgensteini nézetekre a későbbiekben még visszatérünk, illetve emlékeztetni szeretnénk arra, hogy Wittgenstein nyelvjátékfogalmának elemzésekor már erről is szóltunk.

³⁰ Az applikációval kapcsolatos nézeteit Gadamer részletesen kifejti az *Igazság és módszer* egyik alfejezetében (218–240. o.): *Az alkalmazás hermeneutikai problémája*. Itt a megértés, értelmezés, alkalmazás egysége mellett érvel, mely egység mindig az önmegértésben valósul meg. Az applikáció tehát nem valami előzőleg ismert, megértett absztrakt tétel utólagos használata, átvitele, alkalmazása egy konkrét esetre. Szabály és alkalmazásai kölcsönösen feltételezik egymást, egymásba fonódnak (Lásd az arisztotelészi *phronészisz*, gyakorlati okosság fogalmát)

³¹ IM 282. o.

³² IM 291. o.

ből következik az, hogy a fogalomalkotás végtelen és valamennyire szabad. Gadamer a nyelv logikának való alárendeltségével szemben a nyelv, mint közép tételét állítja, mellyel az ember szellemi végességét új módon békíti össze az isteni végtelenséggel. Wittgensteinhez hasonlóan Gadamer is azt állítja, hogy a természetes beszédben minden kimondott részesedik a körülmények különösségéből (is) tehát az általános fogalmat gazdagítja a mindenkori dologszemlélet. A beszélés előfeltételezi ugyan az általános jelentéssel bíró, előre adott szavak használatát, a nyelv jelentéselete mégis a fogalomalkotás állandó folyamata révén fejleszti tovább önmagát.³³ Az *Igazság és módszer* „Nyelv és fogalomalkotás” című részében kifejtett gadameri nézet sok mindenben megegyezik Wittgenstein ‘családi hasonlóság’ elvével: „A nem általánossága és az osztály szó fogalomalkotás egészen távol áll a nyelvi tudattól (...). Ha valaki egy kifejezést átvisz egy másik valamire, akkor valami közösre tekint ugyan, de ennek a közös valaminek egyáltalán nem kell nembeli általánosságnak lennie. Az illető inkább a maga bővülő tapasztalatát követi, mely hasonlóságokat vesz észre.”³⁴

A nyelvi tudat zsenialitása az, hogy ki tudja fejteni az ilyen hasonlóságokat. Ennek köszönhető a szavak metaforikus használata, mely Gadamer szerint igazi használatukat jelenti. Átvitelről beszél tehát Gadamer, az absztrakciós fogalomalkotással szemben. Az osztályozó logika is (mely a tudomány sajátja) ahhoz az előzetes teljesítményhez kapcsolódik, melyet a (metaforikus) nyelv végzett el számára. Gadamer arra is rávilágít, hogy még Arisztotelésznél is megtaláljuk a nyelv és gondolkodás egységét, pl. amikor a hangokról, illetve az írásjelekről azt mondja, hogy *symboloná* válnak megegyezés alapján. Ez a megegyezés nem hozható kapcsolatba egy instrumentális jelelmélettel, hiszen – Gadamer szerint – nem megállapodást jelent, ami már eleve előfeltételezné a nyelvet, hanem azt a spontán kialakult megegyezést, mely alapja az emberek közti közösségnek, egyetértésüknek abban, hogy mi a jó és a helyes. A *közösségre* való utalás itt megint Wittgensteinre emlékeztet, hisz nála a nyelvjáték közösségi játék. Wittgenstein szerint a nevek, általános fogalmak használhatóságának szükséges, de nem elégséges feltétele a dolgok közti hasonló vonás. A plusz, az elégséges feltétel az a banalitás: „így mondjuk és kész”, „a nyelvhasználó közösség így döntött, és pont.” A hasonlóságra való hivatkozás nem garantálja azt, hogy mindenki egy jelentésben használja a szót. A hasonlóságok többféle osztályozást tesznek lehetővé, mert nem zárt a rendszer. A tudomány csak az egyik osztályozási mód a lehetségesek közül, és el kellene ismernie ezt, valamint a nyelv metaforikájának elsődlegességét. A közös észrevevése még nem tudomány, bár ott van a tudomány kezdeténél. A tudomány viszont a logikai bizonyítás kényszerítő erejétől függ, és a nyelvet a fogalmak alá- és fölérendeltségének uralma alá helyezi, az eleven metaforika helyett. A szó ekként pusztán jelfunkciót tölt be (pl. a matematika, a fizika területén). Gadamer megállapítja, hogy a tudomány mellett változatlanul folyik magának a nyelvnek az élete, mely folyamatos és teremtő jellegű.³⁵

Még egy fontos fogalmat elemezz Gadamer, mely az általunk vizsgált problematikával kapcsolatos: Cusanus *complicatio* fogalmáról van szó. Ezalatt pedig Cusanus azt érti, hogy az emberi szellem egyszerre összefog és kibont. A dolgokat különböző (ha nem is önkényes)³⁶ módon lehet artikulálni. A nem és a faj különbsége nem csupán a dolgok természetéből legitimálható, hanem az emberekre hivatkozva is. Gadamer számára a történetileg kialakult nyelvek a történeti

Világosság
2002/4–5–6–7

Kerekes Erzsébet:
Nyelv és játék
Gadamer és
a kései Wittgenstein
filozófiájában

³³ IM 299. o.

³⁴ IM 299. o.

³⁵ Gadamer szerint a tudomány általában negatívan hat az élő nyelvhasználatra, mert leszegényíti azt pontosításaival.

³⁶ A hasonlósági elméletek főhibája az, hogy azt hiszik, hogy a hasonlósággal megadták egy általános fogalom használatának elégséges feltételét, noha, mint Wittgensteinnél láttuk, ezzel nem adhatták meg. A konceptualizmus hibája pedig az, hogy önkényesnek állítja be a dolgok osztályait, noha ezek nem önkényesek, mert közösségfüggőek. Az objektív kritérium hiánya nem jelenti azt, hogy szubjektív kritériumot vezethetünk be.

tapasztalat logikájának variációs formái.³⁷ Minden nyelv másként tagol szavakat és dolgokat, ez megelőzi a tudományt, bár a tudomány is visszahathat.

Visszatérve a cusanusi fogalomra, Gadamer számára is fontos hogy minden nyelv a szellem egyetlen egységének a kibontakozása. Bár minden szó pontatlan, de mindenik szóban a dolog visszfénye rejlik. A keresztény platonikusoknak nem az a fontos, hogy a dolgok emberi ismerete a (különböző) nyelv(ek)hez kötődik, hanem az, hogy minden emberi nyelvben megvan a dolgokra való vonatkozás. Az ilyen nyelvelmélet szerint a dolgok, melyekhez a szavakat hozzákapcsoljuk, nem az ősképek előreadott rendjéhez tartoznak, mely felé az emberi megismerés egyre közeledik, hanem ezt a rendet csak a dolgok adottságaiból képezi egy-egy közösség a megkülönböztetés és az összefoglalás révén.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Gadamer és a kései Wittgenstein szembehelyezkednek a tudomány egyoldalú uralkodásával, ugyanakkor a nyelvi önkényességgel is, és minden jelszerű nyelvfelfogással. Szerintük minden nyelv (a) dologra vonatkozik, közösségfüggő és közösségformáló. Mégis kettőjük közötti fontos különbség az, hogy amíg Wittgenstein elemzése történetietlen³⁸, addig Gadamer számára a történetiség, az idő és a hagyomány központi szerepet játszik.

Wittgenstein mentségére talán a 18. §-t hozhatjuk fel, melyben a nyelvet egy várossal hasonlítja össze. E város régi központja a mindennapi nyelv, zezugos és ferde utcákkal és terekkel; a fiatal toldalékok pedig, a specializálódó idiómák, mint a kémiaiak vagy a matematikaiak, elővárosokat képeznek, egyenes és szabályos vonalban épülnek. A régi és új összekapcsolásának gondolata talán itt a nyelv történetére utal, bár ezt Wittgenstein nem mondja ki expliciten. A fent említett wittgensteini paragrafus mindenképp a mozgást hangsúlyozza ki, a mozgástér mozgását. A történetiség inkább Gadamert foglalkoztatja (Heidegger nyomán), aki – Wittgensteinnel ellentétben – az *értelmező történetiségére* is reflektál.

Világosság
2002/4–5–6–7

Kerekes Erzsébet:
Nyelv és játék
Gadamer és
a kései Wittgenstein
filozófiájában

³⁷ IM 303. o.

³⁸ Appel, Karl-Otto *Wittgenstein és a hermeneutikai megértés problémája* c. tanulmányában (In: *Kortárs német filozófusok*. KLTE, Debrecen, 1997. 247. o.) így ír Wittgenstein nyelvjáték-modelljének korlátairól: „... a logikai forma és a lehetséges világtartalom közötti transzcendentális differenciának a Tractatust uraló dualista sémája valójában nem válik meghaladottá, hanem csupán differenciálódik a nyelvjáték fogalmában. Éppen ezért Wittgenstein a megértés tulajdonképpeni történetiségét, a közvetítést széthulló és keletkező nyelvjátékok között és másfelől a korokon keresztül történő közvetítést, a múlt életrekeltségét és elsajátítását a jelen életformájában, alapvetően nem ragadhatta meg gondolkodási modellje segítségével, hanem éppenséggel e modelltől kezdve ismerhette el.”